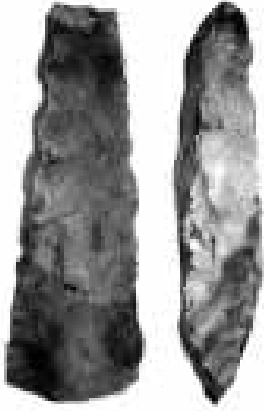

ЧАСТИНА ПЕРША
ПРАДАВНЯ ІСТОРІЯ

Розділ 1

ПРИВЛАСНЮВАЛЬНА ЕКОНОМІКА ПАЛЕОЛІТУ ТА МЕЗОЛІТУ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

1. Палеоліт на теренах України

Протягом щонайменше двох останніх сторіч історія людства бере за свою відправну точку спільноти з привласнювальним господарством. Вони виступають первинним Хаосом, невизначеним, неструктурованим станом, з якого народжуються Приватна Власність, Держава, Технологія та інші реквізити сучасної цивілізації. Ці громади описуються передусім негативно – переліками тих речей, яких у них ще не було і які мали б виникнути з часом, щоб ефективно слугувати сучасній людині. «Абсолютний нуль історії», судячи з всього, потрібен історичному чи довіколаісторичному дискурсу з міркувань внутрішньої структури і часто має мало спільного з історичною дійсністю. Разом з тим накопичено величезний обсяг фактів, який свідчить на користь значного часового та просторового розмаїття громад мисливців, збирачів та рибалок. Подібні спільноти мали динамічні траєкторії змін, далекі від уявлень про групи примітивних дикунів, позбавлених розвитку та історії.

Однією з тем, яка дискутується носіями сучасної цивілізації, є народження економіки. Чи була економіка в добу спільнот з привласнювальним господарством? Є вчені, які заперечують її існування в первісному суспільстві в цілому або на окремих стадіях розвитку. Для них економіка пов'язана передусім з обміном і торгівлею.

Інший підхід, більш ґрунтовний, не дарма називається субстанціоналістським. За ним економіка – це стосунки людей з приводу забезпечення свого існування. Цей підхід, найвідомішим теоретиком якого є К.Поланьї, дозволяє стверджувати, що людські

спільноти були економічними в цьому сенсі від свого початку або принаймні змістовно ставити питання про їхню економіку¹.

До економік такого типу не можуть застосовуватися закони та правила, виявлені під час аналізу капіталістичних суспільств. Натомість вони мають власні ще малодосліджені закономірності. Отже, коли говоримо про «присвійну економіку», йдеться не про конгломерат господарчих технік здобуття їжі, а саме про економічні стосунки: відносини між окремими суб'єктами господарської діяльності щодо розподілу праці, доступу до виробничих засобів та розподілу вироблених благ². Економіки, засновані на мисливстві, збиральництві та рибальстві формують своєрідну групу в межах первісносуспільного способу виробництва. Особливості цієї групи, ступінь її цілісності та способи функціонування лишаються й досі предметом жвавих дискусій.

Риси, притаманні більшості спільнот мисливців та збирачів, називають універсальними параметрами вказаних громад³. До останніх варто віднести, наприклад, невеликий розмір локальної групи – як правило, кілька десятків осіб. Навіть говорять про «магічну цифру» 25, оскільки дуже часто розмір локальної групи носіїв присвійної економіки дорівнював цьому показнику⁴. Тут важливо розрізняти громаду та локальну групу⁵. Перша – це колектив осіб, які в цей період можуть і не мешкати спільно, проте поєднані спільним господарюванням протягом річного циклу. Це відносно стабільна спільнота, зазвичай більша від локальної групи. Під останньою розуміють групу осіб, що мешкають разом та ведуть спільне господарство у цей конкретний період часу. За відносно постійної загальної кількості учасників у кожен конкретний проміжок часу персональний склад локальної групи може досить широко варіюватися протягом року. Суспільство мисливців, збирачів і рибалок можна представляти як певну мережу контактів, зумовлену родинними зв'язками. Межі окремих общин не були чітко зафіксованими. Окремі сім'ї могли пересуватися разом з локальними групами, які належали до різних общин, але з членами яких їх пов'язували сімейні стосунки. Кожна з общин не мала чітких територіальних меж, будучи пов'язана з сусідами через такі «родини-посередники». Це забезпечувало ефективніше використання кормової території⁶.

Ще одним універсальним параметром мисливсько-збиральницьких спільнот є домінування парних родин. Проста форма сім'ї, яка складається з чоловіка, жінки та їх неповнолітніх дітей, є найпоширенішою у більшості суспільств з присвійною економікою⁷. Саме такі парні родини утворюють окремі домогосподарства – основні осередки господарювання, які вже поєднуються в локальні групи залежно від обставин.

За Т.Інголдом, соціальні стосунки в спільнотах мисливців-збирачів характеризуються особливим модусом безпосередності та прямоти. Всі знають усіх, живучи пліч-о-пліч. Саме така простота та просте охоплення розумом світу «своїх», яких можна легко перелічити та запам'ятати, становить суттєву рису соціумів з присвійною економікою, яка зумовлює особливості переділу продукції – переважно горизонтальний характер редистрибуції, коли високі соціальні статуси не одержують додаткового продукту, а навпаки, пов'язані з обов'язком наділяти слабших здобутим⁸.

Іншою характерною рисою суспільств мисливців-збирачів є неосілий спосіб життя⁹. В них майже відсутні постійні поселення. Здебільшого їх стоянки протягом

року населяються лише на короткий термін, від кількох днів до кількох місяців, нечасто – довше. Більш-менш постійною лишається кормова територія, в межах якої пересувається громада. Тому на окремі вдалі місця мешкання локальні групи можуть повертатися з року в рік, періодично, не лишаючись там протягом цілого року.

У суспільствах з присвійною економікою існують важливі відмінності. Так, виділяється група спільнот, економіка яких була настільки ефективною, що забезпечила достатньо додаткового продукту для розвитку зародків соціальної нерівності та майнового розшарування. Такі громади дістали назву комплексних (complex) суспільств. У радянській історіографії їх називали «вищими мисливцями-збирачами», протиставляючи «нижчим». Більш нейтральний слововжиток видається коректнішим¹⁰.

За способом організації використання ресурсів вирізняються дві групи спільнот мисливці-збирачів. Фореjdжери (foragers) рухаються услід за потрібними їм ресурсами (здобиччю, кременем, водою та ін.) цілою локальною групою, пересуваючи свої поселення до місць здобуття ресурсів. Натомість колектори (collectors), обравши під поселення зручну ділянку, лишаються там мешкати довше, можливо, протягом цілої пори року. Потрібні їм матеріали та їжу до поселення приносять спеціально сформовані для вирішення таких завдань групи (так звана логістична мобільність)¹¹.

Доба, яку розглядаємо, припадає на дві вкрай відмінні геологічні епохи: плейстоцен (час періодичних потужних зледенінь) і голоцен (сучасна нам фаза теплого та поміркованого клімату). Плейстоцен тривав незрівнянно довше від голоцену – від 2588 до 11,8 тис. років тому. В цей період холодні та сухі часи зледенінь змінювалися міжльодовиків'ям з теплим і вологим кліматом, який іноді був теплішим від сучасного. Протягом зледенінь розвивалися потужні покривні льодовики та значно падав рівень морів. Найпотужнішим було останнє – вюрмське зледеніння. Цьому передував теплий міжльодовиковий період. Фауна та флора змушені були адаптуватися до змін клімату. Сучасні дослідження вказують, що зміни від тепла до холоду були відносно стрімкими – відбувалися протягом кількох десятків років. Це ускладнювало для давніх людей пристосування до нових умов.

Ранній палеоліт. Перша поява представників людського роду на теренах України відбулася досить рано. Відома пам'ятка Королеве (Закарпаття) містить нижні шари, які відносяться до *раннього палеоліту*. Нижчий датується часом, старшим від 860–620 тис. років тому, і скоріш за все належить до невеликої групи найдавніших стоянок Європи. Для порівняння: місцезнаходження грузинського Дманісі, яке об'єктивно вважається найранішнім з відомих свідчень розселення представників роду Номо до Європи, датується 1,75 млн років тому, а найдавніші пункти знахідок у Західній Європі Піро Норд та Атапуерка – 1,6–1,3 та 1,2 млн років тому відповідно¹².

Проте, як слушно зазначає В.М.Степанчук, говорити про заселення території України в той час зарано. Мова має йти про розділені значними проміжками часу окремі епізоди проникнення невеликих груп давніх людей (архантропів) до теренів, які через сотні тисячоліть стануть територією нашої держави¹³.

Знаряддя праці раннього палеоліту були виготовлені з розщепленого каменю за допомогою щонайменше двох окремих технологій. Перша засновувалася на

сколюванні та використанні відщепів та інколи так званих галечникових знарядь («перший спосіб виробництва знарядь», або Mode 1, Олдувай). Трасологічні аналізи аналогічних виробів з Європи свідчать на користь того, що справжніми знаряддями були саме відщепи, а так звані знаряддя являли собою просто джерела сировини і в виробничих операціях були задіяні набагато рідше від менш примітних, типологічно невиразних відщепів. Друга технологія була заснована на виробництві симетричних двобічно оброблених ручних рубил на зразок ашель.

Про життєзабезпечення людей раннього палеоліту відомо дуже мало. Власне пам'яток, які надійно можна зарахувати до цього часу, зовсім небагато – нижні комплекси Королеве, Гаспра, Непоротове VI, Меджибіж, Лука-Врублевецька, Маслове¹⁴.

Традиційне бачення архантропів як мисливців на підставі знахідок решток фауни поруч зі знаряддями з розщепленого каменю широко поширено у світовій історіографії, у 80-х рр. XX ст. було піддано жорсткій критиці Л.Бінфордом¹⁵. За ним, крім полювання, спільне залягання кісток та кам'яних виробів може мати ще ряд пояснень. Зокрема, він вважав, що архантропи підбирали кістки та м'ясо мертвих тварин, у тому числі здобутих хижаками. На користь цього свідчив склад кісток зі стоянок давніх людей. Тут були представлені переважно кістки, які несуть найменше м'яса і жиру, і дуже мало кісток з найкращих частин туші. Грубо кажучи, нашим предкам випадало їсти «роги та копита», у той час як підчеревок доставався хижакам. Гіпотеза «падальщиків» стала предметом дебатів, які на сьогодні ще не завершено. На жаль, матеріали, що походять з України, неінформативні щодо цієї цікавої проблеми.

Набагато більше інформації накопичено з проблем економіки *середнього палеоліту*. Власне, лише Королеве може бути датоване його раннім етапом з певністю. Пізній же етап середнього палеоліту порівняно добре задокументовано¹⁶.

Середня стадія давньокам'яної доби характеризувалася розвитком нових прогресивних технологій розщеплення кременю. Носіями її були вже інші, споріднені між собою види: *Homo neanderthalensis* та *Homo heidelbergensis*. Заключний етап середнього палеоліту в цілому відповідає вюрмському зледенінню.

Візитівкою неандертальської технології є левалузька техніка. Вона полягала у попередній підготовці робочої поверхні нуклеусу так, щоб забезпечити зняття заготовки для знаряддя наперед визначеної форми. Це свідчить про зростання глибини планування виробничої діяльності у неандертальців.

На сьогодні немає істотних сумнівів у тому, що неандертальці були переважно мисливцями. У той же час відомі випадки, коли, скоріш за все, принаймні частина м'яса в раціоні людей середнього палеоліту була представлена падаллю або м'ясом інших палеоантропів¹⁷. Найхарактернішим для них є неспеціалізоване полювання, коли здобувалися і найменші ссавці, наявні на кормовій території (наприклад, зайці), так і види зі значними розмірами тіла (бізони, північні олені, коні і т. д.). Відомі стоянки із значним переважанням одного з видів тварин, скоріш за все, репрезентують лише один з аспектів полювання на досить широке коло видів. Розташування стоянок з обробки забитих гідрутинових коней і сайгаків Кабазі 2 та Сара-Кая під високими стрімкими скелями дозволяє припустити, що тварин заганяли з краю урвища мисливці¹⁸. Люди середнього палеоліту використовували дерев'яні та кістяні списи та дротики. Аналіз морфології та аеродинаміки левалу-

азьких вістер свідчить на користь наявності в них і метальної зброї – можливо, з механічними пристроями¹⁹. Неандертальці вміли виготовляти штучні речовини – смолу для кріплення кременевих знарядь до дерев'яних чи кістяних руків'їв²⁰.

Переконалих свідочтв рибальства та полювання на морських звірів відомо не багато. Кістки дельфіна, виявлені на стоянці Заскельна VI у Кримських горах, можуть бути просто екзотичною знахідкою давніх людей. Збиральництво молюсків, безумовно, практикувалося неандертальцями. Рослинна їжа, як і у більшості сучасних народів, що населяють терени з холодним кліматом, становила меншість у раціоні людей середнього палеоліту. Ізотопний аналіз кісток вказує, що відсоток м'яса в раціоні неандертальців був близький до відповідного показника у сучасних хижаків, отже, вони були переважно м'ясоїдними.

Неандертальцям були відомі й спеціальні споруди – заглиблені вогнища та заслони від вітру²¹.

Аналіз походження обробленого каменю з неандертальських стоянок указує на те, що люди середнього палеоліту здебільшого виготовляли знаряддя з місцевої сировини. Віддаленість місця виготовлення знарядь від родовищ на відстань більшу за 5–7 км уже викликала необхідність економити сировину²². Наявність високоякісної сировини з віддалених родовищ відзначається лише епізодично. Це свідчить про незначний територіальний обшир зв'язків неандертальських громад і невелику глибину планування операцій з виготовлення знарядь праці.

На основі археологічних джерел можна реконструювати досить гнучку модель розселення неандертальців у найкраще вивченому регіоні України – Гірському Криму. Виявлені пам'ятки переважно концентруються в передгір'ях. Вони розподіляються на два головні типи: стоянки з первинної обробки здобутих тварин та короткочасні мисливські табори. На перших тіла впольованих звірів білували, патралаи та розчленовували. Для цього виготовляли знаряддя праці або безпосередньо на місці, або приносили з собою вже готові інструменти, а на стоянці лише їх підправляли та підновлювали. У мисливських таборах кримчани середнього палеоліту споживали м'ясо, проводили вторинну обробку елементів тіл здобичі. Тут споруджували вогнища та заслони від вітру, виготовляли нові знаряддя праці та ремонтували старі. За В.П.Чабаєм, гіпотетично можна припустити сезонну спеціалізацію в діяльності неандертальців. Весною після тяжкої зими поширеним ставав збір падалі. У весняно-літній період переважало полювання на сайгака, а в літньо-осінній – на гідрутинового коня. Принаймні окремі групи піднімалися восени високо в гори з метою полювання на високопродуктивних альпійських луках – яйлах²³.

Унаслідок сучасних досліджень неандертальці уявляються все більш сучасними, все більш схожими на людей сучасного типу за поведінкою, вміннями та мисленням. Усе більше рис, які вважалися прерогативою *Homo sapiens*, виявляються притаманними і їх попередникам-палеоантропам. Крім кістяних знарядь праці, прикрас як проявів мистецтва неандертальці розділяють з людьми сучасного типу і економічну поведінку, орієнтовану на оптимізацію співвідношення результат/зусилля. Особливо яскраво цей факт виявляється у моделі використання двобічних знарядь неандертальцями Криму. Ці знаряддя використовувалися і за прямим призначенням – як інструмент і як джерело сировини. Відходи їх відправлення та оновлення переоформлялися та використовувалися в нових економічних операціях. Отже,

зменшувалася вага вантажу, який змушені були носити з собою рухливі мисливці²⁴. Отже, за рівнем організації економіки неандертальці наближалися до сучасних мисливців-збирачів. Їх спільнотам вже притаманні були розподіл праці, кооперація зусиль, розподіл здобичі та низка інших «модерних» рис. У той же час територіальне поширення економічної активності та глибина планування поступалися відповідним параметрам громад людей сучасного типу, які стають панівними на теренах України вже в наступну археологічну добу – пізній, або верхній, палеоліт.

Пізній палеоліт. Ця доба анатомічно сучасних людей розпочалася приблизно 40 тис. років тому. Саме цим часом датується поява перших представників *Homo sapiens sapiens* у Центрально-Східній Європі. За сучасними уявленнями наш вид сформувався в Східній Африці 250–180 тис. років тому²⁵. Звідси, через Близький Схід, люди сучасного типу поширилися до Азії та Європи. Конкретний шлях первинного заселення території сучасної України невідомий. Скоріш за все, хвиль мігрантів було кілька, приходили вони відмінними шляхами. Перехідний період, протягом якого зникли неандертальці та єдиними мешканцями українських земель лишилися люди сучасного типу, тривав досить довго. На більшості вказаного терену він завершився бл. 32 тис. років тому, а в Криму затягнувся аж до 24 тис. років тому²⁶.

Характерною рисою пізньопалеолітичної технології було виготовлення знарядь праці з кременю за допомогою об'ємної призматичної техніки. Майстер надавав шматку сировини певної форми – схожої на призму, конус чи клин, і пробував відколювати з нього довгі відколки з рівними краями (пластини) у такий спосіб, щоб зняття одного відколка підготовлювало місце для зняття наступного. Найімовірніше, саме протягом пізнього палеоліту було винайдено універсальну дистанційну зброю мисливця – лук і стріли²⁷.

Перші носії пізньопалеолітичної культури були неспеціалізованими мисливцями на стадних тварин. Найчастіше їх основною здобиччю був кінь. Також полювали на північного оленя, інших копитних, шерстистого носорога, великих і дрібних хижаків, хутрового звіра. Окремими кістками представлено мамута. Певною мірою окремо стоїть стоянка Куличівка (31–26 тис. років тому). Тут серед знайдених кісток несподівано переважають мамутові рештки.

Аналіз походження кам'яної сировини зі стоянок пізнього палеоліту свідчить про значне розширення територій, експлуатованих первісними громадами²⁸. Поруч з місцевою сировиною систематично з'являється і каміння, експортоване здалеку – з відстаней у десятки й сотні кілометрів. Навіть за наявності багатих родовищ поруч зі стоянкою люди пізнього палеоліту могли обирати для виготовлення знарядь праці якісніший кремій з віддаленого місцезнаходження.

Протягом середньої та пізньої пори пізнього палеоліту населення території сучасної України належало до кількох відмінних моделей адаптації – структурно різних способів життєзабезпечення²⁹. Моделі адаптації можуть бути описані як своєрідні структури *longue durée*, які продовжували своє функціонування навіть у випадках повної чи часткової зміни населення.

Протягом середньої та пізньої пір пізнього палеоліту (24/25–12/13 тис. років тому) на теренах України та сусідніх держав існувала особлива модель адаптації, яка не має аналогів у сьогоденні. Її носіями були скоріш за все споріднені групи населення. Вони мали спільність дуже своєрідної виразної культури, на основі якої

було виділено Дніпро-Донську культурно історичну область (ДДКІО)³⁰. Зокрема, однією зі спільних рис є наявність на поселеннях цих людей численних кісток мамута. З них склалися житла, виготовлялися знаряддя праці та вироби мистецтва, ними навіть топили. Мамутові кістки є частою знахідкою на інших палеолітичних стоянках, але в невеликих кількостях. На поселеннях ДДКІО кісток родичів слонів було дуже багато – до сотень тварин. В 1950-ті рр. було остаточно доведено, що організовані за певним принципом скупчення сортованих мамутових кісток являють собою житла. Хто ж були люди, які мешкали у житлах з мамутових кісток? Чи вдавалося їм справді перемагати велетенських тварин?

Ще від часу відкриття перших палеолітичних стоянок з численними кістками цих тварин дослідники сумнівались у доцільності небезпечного полювання на настільки великого звіра. Натомість було запропоновано гіпотезу збиральництва мамутових кісток і, можливо, їх замерзлого м'яса на місцях масової природної загибелі великих тварин. В умовах невеликих первісносуспільних колективів справа, в ході якої гинули мисливці, могла виявитися небезпечною для відтворення невеликої ізольованої громади. Отже, раціональнішим було б обирати менш небезпечні об'єкти здобичі. А в умовах потужного похолодання та сильного поширення льодовика, яким датуються більшість стоянок ДДКІО, у мерзлоті утворювалися цілі мамутові кладовища – скупчення тіл сотень тварин, що загинули своєю смертю, але через мороз не розкладалися. Такі кладовища добре відомі з Сибіру. Там само коло них знайдені і сліди їх експлуатації давніми людьми. Природно було б припускати, що подібні «цвинтарі» існували і західніше – в Дніпро-Донському межиріччі, та використовувалися давніми людьми для збирання кісток³¹, або й для трупоїдства³².

Нещодавно група дослідників запропонувала оригінальну гіпотезу про симбіоз та «мирне співіснування» мамутів і людей. Під останнім розуміється специфічна форма регулювання стосунків між людьми та тваринами, у подальшому втрачена, певна форма контролю людей над мамутовими стадами, подібна до сучасного оленярства народів Північного Сибіру, коли олені лишаються напівприрученою твариною і в той же час активно використовуються людьми³³.

Гіпотеза збиральництва решток трупів мамутів, незважаючи на свою привабливість, лишається вразливою – на теренах Східної Європи невідомі мамутові кладовища, подібні до сибірських. Та й у Сибіру експлуатація родовищ замерзлої мамутятини не призвело до формування культури, схожої на своєрідну культуру ДДКІО. Своєрідна гіпотеза про напівприручення поки лишається занадто оригінальною. До того ж етнографічні дослідження свідчать про те, що здобуття найближчих родичів мамутів – африканських слонів, цілком можливе і за допомогою кам'яних знарядь праці³⁴. Більше того, окремі африканські народи практикують його на постійній основі. Тому саме гіпотеза про здобуття мамутів є панівною в сучасній літературі та й саму модель адаптації позначено як «мисливці на мамутів».

Широко поширена в популярній культурі ідея про ловлю мамутів у підготовлені ями-пастки навряд чи правильна. Викопати яму-пастку достатнього розміру в умовах мерзлоти, яка тоді, в час поширення льодовика, вкривала терени Центральної та Північної України, за відсутності спеціалізованих знарядь праці було практично неможливо³⁵.

Величезна кількість решток мамутів від тварин усіх статевовікових груп майже на кожній відомій пам'ятці ДДКІО викликала гіпотезу про загінне полювання. Розташування більшості стоянок поблизу крутих схилів, можливо, було пов'язано з загоном стада до урвища³⁶. Але проти концепції загінної охоти існують вагомі заперечення. Досі не знайдено місця загону та забиття стада мамутів – костища, де б давні люди добивали поранених, білували трупи та здійснювали первинне патрнання загнаних тварин. Крім того, особливості поведінки слонів виключають можливість систематичних загінних полювань на них без значного скорочення їхньої чисельності аж до зникнення в цьому регіоні³⁷.

Навпаки, знайдені місця первинної обробки здобичі розташовані високо на плато і свідчать, імовірно, на користь індивідуального полювання. Концепція індивідуального полювання на мамутів так чи інакше сходиться до реконструкції полювання на мамутів, запропонованої Дж.Фрізоном. Американський дослідник описав методику полювання, коли мисливець підкрадався до тварини і наносив удар списом знизу в пахову зону, після чого смертельно пораненого звіра переслідували аж до смерті. Так полювали ще нещодавно пігмеї Тропічної Африки, а Дж.Фрізон вважав, що так могли здобувати мамутів носії культури Кловіс Північної Америки³⁸.

На користь моделі індивідуального полювання свідчить і те, що сучасні слони не утворюють великих стад, які можна було б ефективно заганяти. Вони мешкають невеликими сімейними групами до 20 особин та не здійснюють широких меридіональних міграцій великими групами. Отже, неможливо було контролювати шляхи таких пересувань³⁹.

Класичні великі поселення (Мізін, Межиріч, Добранічевка) розташовані відносно низько – в ярах та поблизу берегів річок. Вони містять насичені культурні шари з численними житлами, ямами та іншими об'єктами. Тривалий час припускали, що це місця постійного, цілорічного мешкання на кшталт сучасних сел. Зараз доведено, що насправді це короточасові стоянки, де люди кожні окремі відвідини мешкали лише кілька місяців, але до яких мисливці поверталися з року в рік, можливо – протягом тисячоліть. Саме цим постійним поверненням пояснюється значна насиченість культурних шарів у межах жител⁴⁰. На цих низько розташованих поселеннях люди мешкали в холодну зиму пору року⁴¹.

Влітку, рятуючись від численого гнусу, великі ссавці, на яких полювали ці люди, піднімалися на плато, де знаходили добрий підніжний корм. Слідом за ними переходили і мисливці. Ціла низка їх пам'яток виявлені досить високо: Семенівка 1, 2, 3, Фастів та ін.⁴² Як правило, такі стоянки не мають складних об'єктів, тривалих жител. Знаряддя праці з них складаються переважно з наконечників металевих зброї та засобів їх виготовлення і ремонту. Отже, йдеться про стоянки теплої весняно-літньої пори року.

Подібно до сучасних мешканців субарктичного пояса мисливці на мамута, скоріш за все, переважно залежали від жирів та вуглеводів тваринного походження. Роль збиральництва порівняно з мисливством була меншою, як це здебільшого трапляється в умовах адаптації до холодного клімату⁴³.

Мисливці на бізонів та інших стадних копитних населяли південноукраїнські рівнини – сучасну Причорноморську низовину. Цей господарсько-культурний тип

тут сформувався принаймні 24–22 тис. років тому і тривав аж до 11 тис. років тому – кінця льодовикового періоду⁴⁴.

Економічна стратегія мисливців на бізонів полягала в оптимізації пересувань услід за дичиною. У періоди міграцій стадних тварин (передусім бізонів) вони контролювали шляхи переміщень стад, отже, отримуючи змогу добути значно більше м'яса й інших поживних речовин, ніж у звичайні мисливські сезони. Можливо, для цього використовувалися загінні полювання⁴⁵. Загін бізонів добре описаний етнографічно на матеріалах індіанців Великих рівнин Північної Америки.

Сезонний цикл мисливців на бізонів за етнографічними аналогіями та археологічними джерелами складався з трьох головних частин⁴⁶. Найтяжчий період року давніх мисливців припадав на пізню зиму та ранню весну. В цей час бізони були дуже мобільними в пошуках їжі та виснажені зимівлею. Без запасів в'яленого чи сушеного м'яса прожити цей час було б складно. Общини розпадалися в цей час на невеликі групи в одну-кілька парних родин, які вирушали на пошуки бізонів чи іншої поживи. Саме в цей час мисливці переслідували й іншу здобич, крім бізону – широкопалих коней, хижаків та невеликих хутрових звірів. Після отелення в квітні-травні стада бізонів мігрували у бік літніх пасовиськ. Під час цієї міграції мисливці могли збиратися у великі групи та проводити колективні загінні полювання. Проте їх ефективність була нижчою від подібних заходів восени.

Літом рухливість бізонів значно зменшувалася. Вони проводили багато часу, пасучись на вододільних плато, і набирали оптимальної ваги. Збільшувалася вага індивідуального полювання, зручними прийомми ставали підкрадання, напад із засідки, переслідування пораненої тварини. Так, за висновками І.Сапожникова, мешканці окремих господарсько-побутових комплексів (скупчень відходів виробництва, фауністичних решток та кременевих знарядь) на периферії стоянки Велика Аккаржа утилізували по 1–2 бізонів в кожному зі скупчень⁴⁷. Окремі групи мисливців переслідували невеликі групи бізонів, зупиняючись у місцях з добрим краєвидом. Тут пізніше часто були зведені кургани людьми бронзового віку, які також шукали місць з широким оглядом. Тому виник феномен «стоянок під курганями», добре відомий в степу України.

Восени склалися найсприятливіші умови для колективного загону цілих стад бізонів. Велетні степу збиралися у великі стада для повернення на зимові пасовиська, спускалися до річкових лук, де протягом зими могли харчуватися гілками дерев та кущів. Стада нагодованих бізонів зручно було заганяти до урвища ріки чи яру. Заморозки створювали сприятливі умови для заготівлі м'яса на зиму. Біля місць успішних загонних полювань склалися господарчі комплекси з місць забою, місць розчленування туш тварин і житлових площадок (Амвросіївка, Анеївка 2)⁴⁸.

Вдалі колективні полювання на бізонів звершувалися обрядово-театралізованими діями, які, крім сакральної складової, могли мати і практичне значення – як спосіб навчання молоді азам мисливської майстерності⁴⁹.

З такою реконструкцією в цілому згодна більшість авторів⁵⁰. І.Сапожников обстоює діаметрально протилежні ідеї⁵¹. За ним, стоянки з монобізоновою фауною були заселені навесні та влітку, а пам'ятки з розмаїтою фауною відбивають осінне-зимовий період мешкання.

Мисливці на бізонів екстенсивно експлуатували природне середовище, вибиваючи величезну кількість тварин усіх вікових груп – від найстаріших до матерів з ще ненародженими телятами в череві. Це призвело до зменшення чисельності бізонів та поставило під загрозу саме існування їх популяції.

Тому протягом поступового потепління пізньольодовиків'я спеціалізовані мисливці на бізона еволюціонували від залежності лише від одного ресурсу (м'яса бізона), до все більшої розмаїтості харчової бази⁵². Спочатку місце бізона, що винищувався, посідали подібні за типом поведінки копитні (велика форма дикого коня). Полювання на коня мала спершу допоміжне значення порівняно з важливістю основного виду. Але згодом роль цієї «буферної стратегії» зростала аж до зникнення бізона з південноукраїнського степу⁵³.

Модель адаптації мисливців на північного оленя остаточно сформувалася в другій половині пізнього палеоліту й особливого поширення набула в час фінального палеоліту 14–11 тис. років тому⁵⁴. В Україні мисливці на північного оленя замешкували Полісся, Поділля, Волинь, Прикарпаття. До їх найяскравіших пам'яток відносяться Молодове I, V, Кормань IV (верхні шари), Володимирівка, Смячка, Прибір та ін.

Великі обшинні поселення складаються з кількох скупчень відходів виробництва та кременевих знарядь праці. Отже, йдеться про спільне мешкання кількох родин; кожній відповідав окремий господарсько-побутовий комплекс. Менші стоянки являли собою табори невеликих локальних груп і склалися лише з одного скупчення, часто з вогнищем. На останніх мешкало небагато людей – ті, які могли розташуватися довкола одного вогнища.

Життєзабезпечення носіїв цієї моделі було засновано на контролі за шляхами пересування стад оленів. Під час весняної та осінньої міграції ці тварини формують величезні стада, які пересуваються здебільшого в меридіональному напрямку. З етнографічних паралелей відома особлива ефективність масового здобуття оленів під час переправи таких стад через річки (поколка). При цьому основним озброєнням мисливця ставали кісткові гарпуни, які давали змогу витягнути зі стрімкої річки тіло пораненої тварини. Осіння поколка була особливо великою. В ході її заготовлювалося м'ясо на зиму. Зимували в резидентних таборах в долині ріки неподалік від місця масового забою оленів. Навесні відбувалася і весняна поколка – на шляху оленів, які поверталися на літні пасовиська. Вона була менш масштабною ніж осіння, адже після зими олені мали меншу вагу та гіршу шкіру. Влітку великі обшинні поселення залишалися і мисливці розпорошувалися кормовою територією, полюючи на північних оленів за допомогою лука та стріл. В одній локальній групі літнього періоду був один чи кілька дорослих мисливців, а отже, промисел мусив бути індивідуальним.

Носіям цієї моделі адаптації вдавалося виробляти досконалі довгі пластики – універсальні заготовки для знарядь праці з кременю, використовуючи техніку м'якого органічного відбійнику, матеріалом для якого з особливою ефективністю можна було використовувати рога того самого північного оленя.

Ця модель адаптації відповідає однойменному господарсько-культурному типу, відомому за етнографічними джерелами у низки народів сучасної Арктики: алгонкінів, ескімосів, нганасан, енцив, ненців, юкагірів, чукців.

Крім описаних вище, на території України функціонували протягом середньої та пізньої пори пізнього палеоліту й інші, менш вивчені моделі адаптації: зокрема, мисливці прильодовикових гір у Карпатах і Кримських горах⁵⁵.

Друга половина пізнього палеоліту була часом, коли на теренах України яскраво проявилася просторова диференціація економік давнього населення⁵⁶, яку ми намагаємося описати через виділення різних моделей адаптації. В цей період значну роль відіграло колективне спеціалізоване полювання⁵⁷. Мисливці намагалися контролювати місця концентрації тварин: локальні для немігруючої фауни (мамути) та шляхи міграцій стадних копитних (бізонів і північних оленів). В умовах відкритого перігліціального степу саме так можна було значно інтенсифікувати промисел тварин. Успішна зимівля часто залежала від вдалого колективного полювання восени. Зимові стоянки являли собою досить великі, сталі, резидентні табори, в яких мешкала більша частина общини. Влітку невеликі локальні групи в пошуках здобичі розпорозувалися кормовою територією.

Отже, економічна сутність пізнього палеоліту полягає в тому, що колективне спеціалізоване полювання на великих та середніх ссавців визначало способи господарювання, системи розселення та особливості побуту носіїв привласнювальної економіки цієї доби.

2. Економіка мезоліту

Льодовиковий період скінчився потужною кліматичною катастрофою, коли протягом кількох десятиліть змінився вигляд ландшафту в усіх природних середовищах північної півкулі. Потепління, наскільки його вдалося реконструювати за вмістом ізотопів газів у льодовикових кернах, зайняло лише кілька десятків років, якщо не менше. За однією з моделей кількість опадів подвоїлася за три роки, при цьому більша частка змін відбулася протягом року⁵⁸. За сучасними уявленнями післяльодовиковий час (голоцен) настав бл. 9500 р. до н. е., дещо давніше, ніж вважалося ще недавно⁵⁹. Громади мисливців та збирачів надалі існували в принципово відмінних природних умовах – змінився склад тваринного світу, колишні перігліціальні степи перетворювалися на ліс, лісостеп і сучасний степ.

Надзвичайно широке поширення лісів у добу раннього голоцену навіть дістало назву «зелена революція»⁶⁰. Загальною є думка про те, що особливості мезолітичного способу життя пояснюються здебільшого адаптацією до умов життя в широколистяному лісі, на який перетворилася більша частина Європи. Зменшення середньої площі стоянок, які були широко розсіяні по кормових територіях, зустрічаючись і вздовж дрібних річок та ярів, і на високих горбах поблизу джерел, і біля самої води, виразно вказують на індивідуалізацію здобуття їжі, збільшення мобільності населення, зменшення розміру локальних груп. Останнє характерне саме для мешкання на заліснених територіях⁶¹. У той же час таке пояснення, якщо вважати його правильним щодо значної низки випадків, не може бути єдино можливим. Крім вельми поширеної в мезоліті моделі адаптації лісових мисливців-збирачів, існувала ціла низка інших⁶². Ідеться про стоянки збирачів морського узбережжя – так звані черепашкові купи (кьокенмединги) – виразне свідоцтво збиральництва морських молюсків. Продовжували існування традиційні степові способи життєзабезпечення, разом з інтенсивним річковим рибальством.